

drado, V de Cramer, Tau de Kendall, Coeficiente «d», anàlisi del risc relatiu, etc. Exemples que a totes lluces serviràn de ajuda al lector per a la correcta utilització de los mateixos. El anàlisi multivariàble i la regressió logística son abordats en los capítols 8 i 9 seguint la tònica general de la obra.

El llibre finaliza amb una sinopsi de los capítols precedents que reseña la relevància de las diferents tècniques d'anàlisi de dades emprades per a la consecució de los objectius marcats i el contrast de las diferents hipòtesis formulades durant la investigació. De ese mode, se brinda al lector la possibilitat de poder tornar a reflexionar sobre los principals aspectes de tot el procés heurístic.

En conclusió, una obra pedagògica exemplar fàcil de llegir que mostra la necessitat imperiosa de combinar aspectes teòrics i emprírics en el camp de la

investigació social mitjançant enquesta. Una novedosa guia que nos sumerge en el món del SPSS des d'una perspectiva integradora que, ademés de reflectir la experiència professional i didàctica del autor, acerca al lector novel a la interpretació de tècniques de dades amb rigor i diafanitat. Sin lloc a dubtes, una excel·lent obra per a qualsevol lector que querra iniciar-se en el tractament de dades sociològics amb paquets estadístics.

Javier Silva Vergara

Universitat Pública de Navarra

Bibliografia

- LYBERG, y KASPRZYK, D. (1991), «Data Collection Methods and Measurement Error: An Overview», en P. P. BIEMER, R. M. GROVES, L. E., LYBERG, N. A. MATHIOWETZ, S. SUDMAN (ed.), *Measurement Errors in Surveys*, Nueva York: Wiley, p. 237-257.

ROQUE, Maria Àngels (ed.)

La societat civil en Marruecos, la emergència de nous actors
 Barcelona: Icaria-Institut Europeu de la Mediterrània, 2003

En aquests temps de relacions diplomàtiques difícils entre Espanya i el Marroc, és una bona notícia la sortida a les llibreries d'una nova obra que ens apropa a la realitat politico-social i econòmica d'aquest veí del sud. Es tracta de l'obra editada per l'antropòloga i cap de l'Àrea d'Estudis de l'Institut Europeu de la Mediterrània, Maria Àngels Roque, amb el títol: *La societat civil en Marruecos, la emergència de nous actors*. L'Institut Europeu de la Mediterrània té una llarga experiència de treball en la matèria, des que el 1995 es va encarregar d'organitzar el Foro Civil Euromed, que reuní 1.200 persones de les dues ribes de la Mediterrània, amb motiu de l'inici de l'anomenada Associació

Euromediterrània entre la Unió Europea i països del sud i de l'est d'aquest mar.

Aquest llibre recull la investigació desenvolupada al llarg de diversos anys per l'Institut Europeu de la Mediterrània i que s'ha centrat en dos aspectes ben diferents i complementaris. D'una banda, la primera part de l'obra està dedicada a alguns dels integrants més significatius de la «nova societat civil» marroquina, que experimentà un important auge durant la dècada dels noranta. Aquesta part va precedida d'un estudi teòric on es fa un repàs històric a l'evolució del concepte. Aquí la principal novetat rau en la descripció i l'anàlisi de la visió donada per alguns dels principals intel·lectuals de la

regió, especialment del Magrib central, sobre el fenomen. Aquesta revisió ens apropa una mica més a l'obra d'autors que ja comencen a ser més coneguts en les nostres latituds, com ara A. Laroui, M. A. Jabri o Abdelkader Zghal, mentre que no es fa gaire èmfasi en l'obra d'altres autors que han abordat de forma teòrica la qüestió des de l'orient àrab (els estudis coeditats per B. Korany o el treball al voltant d'institucions egípcies, com ara l'obra de S. E. Ibrahim). És de destacar també la referència a algunes de les aportacions clàssiques que han estat cabdals en el coneixement de la realitat politico-social del país (obres d'E. Gellner, J. Waterbury o R. Leveau), de les quals es qüestiona la pertinència actual per a l'anàlisi d'algunes de les característiques del camp politicosocial, tal com mostren, per exemple, els treballs sobre elits marroquines dels professors J. C. Santucci o M. A. Parejo.

En el cas del Marroc, el desenvolupament de la societat civil s'ha produït en el marc de la liberalització política dels anys noranta. En les pàgines introductòries s'apunta la rellevància dels factors externs per explicar aquests canvis, si bé al llarg de tota l'obra es van desgranant altres factors interns considerats també significatius. La qüestió cabdal del vincle entre societat civil i democràcia es planteja des d'un primer moment, i si bé de vegades la relació directa entre totes dues s'afirma de forma massa taxativa, al llarg de l'obra se'ns donen exemples molt interessants de la complexitat d'aquest vincle.

La descripció posterior de les principals associacions que integren la societat civil contemporània al Marroc es basa en una útil tipologia elaborada conjuntament per Maria-Àngels Roque i M. Tozy, en la qual distingeixen associacions de promoció i defensa dels drets fonamentals, associacions de suport al procés de modernització econòmica i desenvolupament local i, en tercer i últim lloc, associacions religioses. Una breu introducció, en la

qual s'haurien de solucionar algunes errades, ens introdueix a la descripció d'aquests tres grups, que són desenvolupats posteriorment per diferents autors. En el cas de la defensa dels drets humans, les associacions escollides són les associacions generalistes i l'associacionisme femení i el bereber. M. Mouqit, M. S. Janjar i Omar Ouakrim són els autors que desenvolupen breument cadascun dels casos. Aquests autors aconsegueixen oferir un retrat bastant complet d'aquestes associacions, si bé, per qüestions cabdals a les quals s'enfronten aquestes associacions, només poden ser tractades molt col·lateralment: cooptació i relacions amb el poder, autonomia respecte als partits polítics d'esquerra —d'on han sorgit la major part dels militants—, debat sobre quins són els seus referents bàsics (universalisme *versus* localisme), etc.

El segon grup d'associacions abordades és menys conegut des de la literatura acadèmica en llengua catalana i castellana: les associacions de modernització econòmica i desenvolupament local. En aquest apartat, s'ha de destacar l'excel·lent treball de M. Catusse, que aporta dades d'interès sobre la participació dels nous agents privats marroquins, tant al procés de liberalització econòmica com a la reforma del sistema polític. L'autora analitza el canvi en la percepció de la figura de l'empresari, que ha passat a convertir-se en el nou paradigma de dinamisme i modernitat. Aquesta evolució ha permès la seva entrada amb força dins del camp polític, que ha experimentat un important procés d'economització i d'ampliació del camp públic.

Quant a les associacions amb vocació religiosa, el treball de Mohamed Tozy completa els seus anteriors estudis (alguns publicats en castellà), amb una panoràmica de la riquesa i la varietat d'aquestes en el cas de Casablanca, la capital econòmica del país: associacions amb vocació cultural i educativa, caritatives, creades *ad hoc* per al manteniment de llocs de

culte, germandats religioses o l'islamisme polític. Per a l'autor, tot aquest entramat d'associacions, malgrat el seu dinamisme, ocupa un lloc marginal a l'interior de la societat civil en comparació amb el potencial associatiu existent. L'apartat sobre l'islam polític resulta una bona guia per conèixer les dades principals quant al programa, organització i pràctica de les dues formacions principals del país: la *Jamma'a Al Islamiya Islaw Wa Attawhid*, organització central en l'actual Partit de la Justícia i el Desenvolupament (PJD), que tan bons resultats obtingué a les eleccions del passat setembre, i *Al-Adl Wa Al Ihssan*, del xeic Abdeslam Yasín, considerada avui en dia la principal formació, malgrat el seu tractament per les autoritats locals com a organització il·legal.

El panorama dels tres tipus d'associacions es completa amb un breu testimoni de persones considerades representatives de cadascun dels casos, si bé algunes resulten de més interès que d'altres (la contribució del periodista Fahd Yata aporta ben poca cosa, mentre que, per exemple, el testimoni de la política i activista Amina Lemrini planteja de forma molt clara els dubtes estratègics del moviment de dones).

Sens dubte, la part d'aquesta obra que té un interès més gran és la que dedica Maria Àngels Roque al sorgiment de la societat civil al Sus, la regió del sud del Marroc que té Agadir com a capital. Aquestes pàgines són el resultat d'una àmplia investigació sobre el terreny realitzada al llarg dels darrers anys amb desenes d'entrevistes que representen un ampli ventall dels actors socials i econòmics de la regió, tal com testimonia la llista d'entrevistats inclosa al llibre. Aquest apartat ens endinsa en les principals característiques demogràfiques, socioantropològiques i culturals de la regió des d'una perspectiva històrica, que recupera l'obra d'alguns autors espanyols que ho estudiaren en el passat (des de Diego de Torres fins a Julio Caro Baroja o Jaume Gatell). L'interès de l'estudi rau en la descripció de

com a formes tradicionals i autòctones d'organització social, com ara la *jema'a* (assemblea general de ciutadans) i la *twiza* (forma associativa per treballar col·lectivament i donar-se ajut mutu), s'hi han superposat unes altres de modernes. És el pas de la solidaritat mecànica a una solidaritat orgànica, que ens és explicat a través del testimoni de diferents associacions de la regió. És a finals dels anys vuitanta quan una nova generació d'intel·lectuals «pragmàtics» intenten estructurar el teixit associatiu amb dos models d'associacions: un de pròpiament civil i un altre de natura administrativa. Aquestes associacions han suposat una contribució important al desenvolupament local. En una regió que ha estat tradicionalment origen de migracions cap a Europa, els vincles transnacionals i el partenariat amb municipis d'Europa han tingut molta rellevància en la difusió del coneixement i de modalitats de participació i gestió. L'estudi mostra el sorgiment d'ONG locals amb capacitat d'impulsar projectes i fer propostes directament a l'Estat i als interlocutors internacionals, que posteriorment són centrals en la gestió de qüestions bàsiques en la vida comunitària. La relació amb un estat incapaç de donar resposta a totes les demandes formulades des de la ciutadania planteja un dels principals desafiaments d'aquestes associacions, en plena expansió.

La sociedad civil en Marruecos ofereix, doncs, un panorama força complet de la complexitat dels canvis polítics, socials, econòmics i culturals que ha viscut el país en les darreres dècades i com aquests han condicionat l'aparició de les associacions estudiades i el seu recorregut. Un bon aparell estadístic i de quadres diversos, elaborat per l'equip de l'Institut Europeu de la Mediterrània, ajuda a completar aquells aspectes que no han pogut ser abordats en profunditat a les seves pàgines, però que resulten essencials per comprendre el Marroc d'avui en dia. Aquestes dades resulten molt eloqüents per mostrar de forma

molt gràfica quins són els principals obstacles a un desenvolupament més ampli del tipus d'associacions que són descrites en les seves pàgines. Es pot dir que l'estudi compleix el seu objectiu de localització d'elits mediadores reals i potencials que pertanyen a les noves xarxes econòmiques, socials i culturals i que són capaces d'estimular interessos complementaris.

Per tots aquests aspectes, pot conside-

rar-se que aquesta obra té un elevat interès per a totes aquelles institucions, associacions, empreses, etc., que treballin o que estiguin interessades a treballar al Marroc i que busquin una imatge més real i dinàmica d'un Marroc en canvi continu, allunyat de les postals d'aiguadors a les portes del Marràqueix imperial.

Laura Feliu